

ศึกษาหลักธรรมอนัตตาในคัมภีร์พระไตรปิฎก
A Study of Anatta Principle in the Tipitaka

น.ส.ณัฐฐาพรรณ กรรณิรมย์พิชรา^๑

Ms. Nattapan Kanpirompachira

พระมหายุทธนา นรเชฏฐ์, ดร.^๒

Phramaha Yutthana Narajettho, Dr.

บทคัดย่อ

บทความนี้มีวัตถุประสงค์ ๒ ประการคือ ๑) เพื่อศึกษาความเป็นมาและความสำคัญของอนัตตาในพระไตรปิฎก และ ๒) เพื่อศึกษาเรื่องอนัตตาในหมวดธรรมต่าง ๆ เป็นบทความเชิงเอกสาร ผลการศึกษาพบว่า คำสอนเรื่องอนัตตา เป็นหลักคำสอนที่มีความสำคัญในพระพุทธศาสนา แสดงให้เห็นหลักความจริงของสรรพสิ่งว่าไม่มีตัวตน เป็นเพียงสภาวะที่เกิดขึ้น ตั้งอยู่ ดับไปตามเหตุปัจจัย คำสอนเรื่องอนัตตาแสดงจุดยืนของพระพุทธศาสนาในเรื่องการปฏิเสธอัตตา อนัตตาแปลว่าไม่มีตัวตน เป็นสภาพที่ว่างเปล่าจากอัตตาหรือตัวตน การสอนเรื่องอนัตตา เพื่อต้องการให้เห็นว่าสรรพสิ่ง เมื่อมองแบบแยกย่อยไปจนถึงที่สุดแล้ว ก็เป็นสภาพที่ปราศจากตัวตน อนัตตาปรากฏอยู่ในหมวดธรรมต่าง ๆ คือ ขันธ์ ๕, ไตรลักษณ์, ปฏิจจสมุปบาท และมัชฌิมนิคมธรรมเทศนา.

คำสำคัญ : อนัตตา, พระไตรปิฎก

Abstract

This article has two purpose: 1) to study the background and the significant of Anatta in Tipitaka, and 2) to study Anatta as found in various doctrines. This is the documentary article. The result from studying is found that the doctrine “Antta” is a doctrine that is important in Buddhism. This shows that the truth of the universe does not exist just the state that is located, extinguished according to the factors. The Anatta shows Buddhism's position in rejecting Atta (Self). Anatta means selflessness. It is an empty state from the self. The purpose of teaching about Anatta is to see that everything

^๑นิสิตปริญญาโท สาขาวิชาพระไตรปิฎกศึกษา คณะพุทธศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

M.A. Student, Tipitaka Studies, Department of Buddhism, Faculty of Buddhism, Mahachulalongkornrajavidyalaya University

^๒อาจารย์ประจำภาควิชาพระพุทธศาสนา, ผู้อำนวยการหลักสูตรพุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาพระไตรปิฎกศึกษา คณะพุทธศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

Permanent Lecturer, Director of M.A. Program, Tipitaka Studies, Faculty of Buddhism, Mahachulalongkornrajavidyalaya University

when looking at the digestion to the end does not exist. Anatta appears in various theology categories, namely Five Aggregates, Three Characteristic, The Law of causation and the Middle teaching.

Keywords: Anatta, Tipitaka

๑.บทนำ

เมื่อกล่าวถึงหลักธรรมเรื่องอนัตตา จะเห็นว่ามี ๒ คำที่ต้องกล่าวถึงเป็นเบื้องต้นคือ คำว่าหลักธรรม และคำว่า อนัตตา คำว่า “หลักธรรม” ที่ใช้ในบทความนี้ หมายถึง สภาวธรรมที่เป็นไปในอนัตตลักขณสูตร ได้แก่ ชันธ์ ๕ การพิจารณาชันธ์ ๕ โดยไตรลักษณ์ มาพิจารณาความสอดคล้องของข้อมูลแล้วนำมาเปรียบเทียบในสภาวธรรมที่ปรุงแต่งขึ้นของสังขารว่า สรรพสิ่งปรุงแต่งขึ้นด้วยรูปและนามและชันธ์ ๕ เป็นหน่วยประกอบกันเข้าเป็นรูปธรรมและนามธรรม และอารมณ์สำหรับพิจารณาให้เห็นความเป็นเหตุและผลของรูปกับนาม ได้แก่ ชันธ์ ๕, อายตนะ, ธาตุ, อินทริย์, อริยสัจ, ปฏิจจสมุปบาท เป็นต้น^๑ ส่วนคำว่า “อนัตตา” หมายถึง ไม่ใช่ตัวตัวตน มีลักษณะที่ให้เห็นว่าเป็นของมิใช่ตัวตน ได้แก่ ๑. เป็นของสูญ คือเป็นเพียงการประชุมขององค์ประกอบที่เป็นส่วนย่อย ๆ ทั้งหลายว่างเปล่าจากความเป็นสัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขา หรือการสมมติเป็นต่าง ๆ , ความไม่มียึดมั่นถือมั่น ๒. เป็นสภาพหาเจ้าของมิได้ ไม่เป็นของใครจริง ๓. ไม่อยู่ในอำนาจ ไม่เป็นไปตามความปรารถนา ไม่ขึ้นต่อการบังคับบัญชาของใคร ๆ ๔. เป็นสภาวธรรมอันเป็นไปตามเหตุปัจจัย ขึ้นต่อเหตุปัจจัย ไม่มีอยู่โดยลำพังตัว แต่เป็นไปโดยสัมพันธ์อิงอาศัยกันอยู่กับสิ่งอื่น ๆ ๕. โดยสภาวะของมันเองก็แย้งหรือค้านต่อความเป็นอัตตา มีแต่ภาวะที่ตรงข้ามกับความเป็นอัตตา^๒ คำสอนเรื่อง “อนัตตา” ที่กล่าวไว้ในคัมภีร์พระไตรปิฎก ซึ่งเป็นคัมภีร์สำคัญทางพระพุทธศาสนาที่พระภิกษุสามเณร และพุทธศาสนิกชน ใช้ศึกษาเล่าเรียน เพื่อให้รู้ทั่วถึงพระธรรมวินัยและปฏิบัติตามพระธรรมคำสั่งสอนของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้อย่างถูกต้อง ด้วยเหตุนี้ พระไตรปิฎก จึงเรียกว่า พระปริยัติสัทธรรม เพราะเป็นปทัฏฐานให้เกิดมีพระปฏิบัติสัทธรรม คือ ศีล สมาธิ ปัญญา และพระปฏิเวธสัทธรรม คือ มรรคผล นิพพาน เป็นที่สุด^๓

^๑พระชาลชนก ยโสธโร (ชาญทางการ), “การศึกษาวิเคราะห์หลักธรรมในอนัตตลักขณสูตร”, วิทยานิพนธ์ปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๙), หน้าบทคัดย่อ.

^๒พระราชมุนี (ประยุทธ์ ปยุตโต), **พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์**, (กรุงเทพมหานคร : ด่านสุทธาการพิมพ์, ๒๕๒๘), หน้า ๓๓๖.

^๓วิ.มหา. (ไทย) ๑/ - /๑.

๒. ความเป็นมาของคำสอนเรื่องอนัตตาในพระไตรปิฎก

เมื่อกล่าวถึงความเป็นมาของคำสอนเรื่องอนัตตาแล้ว จะพบว่า พระพุทธเจ้าตรัสไว้ในอนัตตลักขณสูตร โดยมีใจความว่า ในสมัยนั้น ณ ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน เมืองพาราณสี (เขตเมืองสารนาถ ประเทศอินเดียในปัจจุบัน) พระพุทธเจ้าทรงชี้แจงให้พวกปัญจวัคคีย์ยอมรับในอนัตตรสัมมาสัมโพธิญาณ (ด้วยภิกษุปัจจวัคคีย์เคยเฝ้าอุปัฏฐากพระพุทธเจ้าในสมัยนั้น) แล้วทรงแสดงปฐมเทศนาธัมมจักกัปปวัตตนสูตรแก่พวกเขา เมื่อแสดงธรรมจบ โภณทัณณะผู้เป็นหัวหน้า ได้ธรรมจักขุ (ดวงตาเห็นธรรม คือโสดาปัตติมารคญาณ) เป็นโสดาบัน ทูลขอบวชเป็นพระภิกษุ พระผู้มีพระภาคทรงบวชให้ท่านวิธีเอหิภิกขุอุปสัมปทา เป็นภิกษुरुูปแรกในพระพุทธศาสนา และได้สมณนามจากพระผู้มีพระภาคว่า “อัญญาโภณทัณณะ” แปลว่า “โภณทัณณะได้รู้แล้วหนอ” ต่อจากนั้น ทรงแสดงธรรมแก่ปัญจวัคคีย์ที่เหลือ คือ วัปปะ ภัททิยะ มหานามะ และอัสสชิ ทำให้ท่านเหล่านั้นได้ธรรมจักขุ ทั้งหมดได้ทูลขอบวชเป็นพระภิกษุในพระพุทธศาสนา พระพุทธองค์ทรงบวชให้พวกเขาด้วยวิธีเอหิภิกขุอุปสัมปทา ต่อจากนั้นพระผู้มีพระภาคทรงแสดงอนัตตลักขณสูตร ทำให้พระปัญจวัคคีย์ทั้ง ๕ ได้บรรลุอรหัตผล^๖

เนื้อหาสาระเกี่ยวกับอนัตตลักขณสูตร พระพุทธเจ้าได้ตรัสกับปัญจวัคคีย์ทั้ง ๕ โดยมีใจความสำคัญของพระสูตรว่า^๗ “ภิกษุทั้งหลาย รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ เป็นอนัตตา ภิกษุทั้งหลาย ถ้ารูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณนี้จักเป็นอัตตาแล้วไซ้ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณนี้ไม่พึงเป็นไปเพื่ออาพาธ และบุคคลพึงได้ในรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณว่า “รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณของเราจะเป็นอย่างนี้ อย่าได้เป็นอย่างนั้น ภิกษุทั้งหลาย ก็เพราะรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณเป็นอนัตตา ฉะนั้น จึงเป็นไปเพื่ออาพาธ และบุคคลย่อมไม่ได้ในรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณว่า “รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ของเราจะเป็นอย่างนี้ อย่าได้เป็นอย่างนั้น”

จากพระสูตรนี้ พระพุทธเจ้าทรงแสดงให้เห็นว่า รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ นี้เป็นอนัตตา มิใช่อัตตา ทรงตรัสถึงทั้งห้านี้พึงเป็นไปเพื่ออาพาธ มิได้เป็นของเรา จะกำหนดให้เป็นอย่างที่เราให้เป็นอย่างนี้ เป็นอย่างนั้น คงจะไม่ได้ ดังเช่นที่พระพุทธองค์ทรงตรัสถามปัญจวัคคีย์ทั้ง ๕ อีกว่า รูปเที่ยงหรือไม่เที่ยง เวทนาเที่ยงหรือไม่เที่ยง สัญญาเที่ยงหรือไม่เที่ยง สังขารเที่ยงหรือไม่เที่ยง วิญญาณเที่ยงหรือไม่เที่ยง พระพุทธองค์จึงตรัสอีกว่า “สิ่งใดไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรผันเป็นธรรมดา ควรหรือที่จะเห็นสิ่งนั้นว่า นั่นของเรา เราเป็นนั่น นั่นเป็นอัตตาของเรา”^๘ ย่อมแสดงให้เห็นว่า ทั้งห้านี้ หมายถึง รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ มีความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรผัน ถือ

^๖วิ.ม. (ไทย) ๔/ - /๑๗.

^๗วิ.ม. (ไทย) ๔/๒๐/๒๗.

^๘วิ.ม. (ไทย) ๔/๒๑/๒๘-๒๙.

ว่าเป็นอนัตตา ที่ไม่มีตัวตน ไม่ยึดมั่น ไม่ถือมั่น ไม่แน่นอน ทุกอย่างล้วนอนิจจัง โดยทั้งหมดนี้เป็นเพียงองค์ประกอบที่เกิดขึ้นมาเรียกว่า ชันธ์ ๕ ชันธ์ ๕^๙ นี้จึงหมายถึง กอง พวก หมวด หมู่ ลำตัว หมวดหนึ่งๆ ของรูปธรรมและนามธรรมทั้งหมดแบ่งออกเป็น ๕ กอง คือ รูปชันธ์ กองรูป กองเวทนา สัญญา ชันธ์ กองสัญญา สังขารชันธ์ กองสังขาร วิญญาณชันธ์ กองวิญญาณ เรียกรวมว่า “เบญจชันธ์” หรือ “ชันธ์ ๕”

จากที่กล่าวมานี้จะเห็นได้ว่า “อนัตตา” (อนตตา) คือความมิใช่ตัวตน เป็นหลักคำสอนของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ที่ทรงตรัสสอนปัญจวัคคีย์ในอนัตตลักขณสูตรที่ปรากฏในคัมภีร์พระไตรปิฎกนั้น เป็นหลักธรรมที่ทรงเทศน์สอนต่อจากอัมมจักกัปปวัตตนสูตร ส่วนอนัตตลักขณสูตรเป็นหลักธรรมที่ ๒ ที่ทรงสอนปัญจวัคคีย์ทั้ง ๕ เมื่อได้ฟังพระสูตรนี้แล้ว ก็ได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์

๒.๑ ความสำคัญของหลักของหลักคำสอนเรื่องอนัตตา

จุดมุ่งหมายของหลักธรรมในอนัตตา พระพุทธเจ้าพึงให้ละฉันทะ ราคะ ฉันทราคะ ใน รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ด้วยทั้ง ๕ นี้ เป็นอนัตตา ก็เพื่อชี้ให้เห็นถึงความเป็นอนัตตาของสรรพสิ่ง ให้เล็งเห็นว่า รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ หรือชันธ์ ๕ นั้น ไม่เพียง เป็นทุกข์ มีความแปรไปเป็นธรรมดา ไม่ควรยึดติดสรรพสิ่งใด ๆ ว่า นั่นเป็นของเรา นั่นเป็นเรา นั่นเป็นตัวตนของเรา

๒.๒ หลักการสำคัญในอนัตตา

อนัตตลักษณะ ลักษณะที่เป็นอนัตตา, ลักษณะที่ให้เห็นว่าเป็นของมิใช่ตัวตน ได้แก่ ๑. เป็นของสูญ คือเป็นเพียงการประชุมเข้าขององค์ประกอบที่เป็นส่วนย่อย ๆ ทั้งหลาย วางเปล่าจากความเป็นสัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขา หรือ การสมมติเป็นต่าง ๆ ๒. เป็นสภาพหาเจ้าของมิได้ ไม่เป็นของใครจริง ๓. ไม่อยู่ในอำนาจ ไม่เป็นไปตามความปรารถนา ไม่ขึ้นต่อการบังคับบัญชาของใคร ๆ ๔. เป็นสภาวะธรรมอันเป็นไปตามเหตุปัจจัย ขึ้นต่อเหตุปัจจัย ไม่มีอยู่โดยลำพัง แต่เป็นไปโดยสัมพันธ์ อิงอาศัยกันอยู่กับสิ่งอื่น ๆ ๕. โดยสภาวะของมันเองก็แย้งหรือค้านต่อความเป็นอัตตา มีแต่ภาวะที่ตรงข้ามกับความเป็นอัตตา^{๑๐}

๒.๓ ลักษณะแห่งอนัตตา

พระผู้มีพระภาคได้รับสั่งเรียกพระปัญจวัคคีย์มาตรัสว่า^{๑๑} ฯลฯ แล้วได้ตรัสเรื่องนี้ว่า “ภิกษุทั้งหลาย รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ นี้จักเป็นอนัตตาแล้วไซ้ ทั้งห้านี้ไม่พึงเป็นไปเพื่ออาหาร และบุคคลพึงได้ในทั้งห้านี้ว่า “รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณของเราจะเป็นอย่างนี้ รูป

^๙พระราชนิพนธ์ (ประยุทธ์ ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์, (กรุงเทพมหานคร : ดานสุทธาการพิมพ์, ๒๕๒๘), หน้า ๒๗.

^{๑๐}พระราชนิพนธ์ (ประยุทธ์ ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์, (กรุงเทพมหานคร : ดานสุทธาการพิมพ์, ๒๕๒๘), หน้า ๓๖๖.

^{๑๑}ส.ข. (ไทย) ๑๗/๕๙/๙๔.

เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณของเราอย่าได้เป็นอย่างนั้น” ก็เพราะรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ เป็นอนัตตา ฉะนั้น รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ จึงเป็นไปเพื่ออาหาร และบุคคลย่อมไม่ได้ใน รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ว่า “รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ของเราจงเป็นอย่างนี้ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ของเราอย่าได้เป็นอย่างนั้น

นี่เป็นลักษณะที่หนึ่งของ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ว่าเป็นอนัตตา ที่มีความเสื่อมไปเป็นธรรมดา

พระผู้มีพระภาค ทรงตรัสถามอีกว่า^{๑๒} “ภิกษุทั้งหลาย จะเข้าใจความช้อนั้นอย่างไร รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ เที่ยงหรือไม่เที่ยง” “ไม่เที่ยง พระพุทธเจ้าข้า”

“ก็สิ่งใดไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรผันเป็นธรรมดา ควรหรือที่จะพิจารณาเห็นสิ่งนั้นว่า “นั่นของเรา เราเป็นนั่น นั่นเป็นอัตตาของเรา”

นี่เป็นลักษณะที่สองของ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ว่าเป็นอนัตตา ที่ไม่มีความเที่ยงแท้แน่นอน เป็นทุกข์ มีความแปรผันไปตามกฎแห่งธรรมชาติ

พระผู้มีพระภาคทรงตรัสต่ออีกว่า^{๑๓} “ภิกษุทั้งหลาย เพราะเหตุนี้ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน ภายในหรือภายนอก หยาบหรือละเอียด เลวหรือ ประณีต ไกลหรือใกล้ก็ตาม รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ทั้งหมดนั้น เธอทั้งหลายพึงเป็นด้วย ปัญญาอันชอบตามความเป็นจริงอย่างนี้ว่า “นั่นไม่ใช่ของเรา เราไม่ใช่นั่น นั่นไม่ใช่อัตตาของเรา”

นี่เป็นลักษณะที่สามของ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ว่าเป็นอนัตตา ที่ไม่ว่าทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน ภายในหรือภายนอก หยาบหรือละเอียด เลวหรือประณีต ไกลหรือใกล้ เหล่านี้ก็ยังมิใช่ที่จะเป็นของเรา ที่เราจะกำหนดให้เป็นอย่างนั้น อย่างนี้ได้

พระบรมศาสดาได้ทรงแสดง รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ว่าเป็นอนัตตา มิใช่ อัตตาตัวตน ถ้าทั้งห้านี้ พึงเป็นอัตตาตัวตน ทั้งห้านี้ก็ถึงไม่เป็นไปเพื่ออาหาร และบุคคลก็จะพึงได้ในส่วนทั้งห้านี้ว่า ขอให้เป็นอย่างนี้เถิด อย่าได้เป็นอย่างนั้นเลย แต่เพราะเหตุว่าทั้งห้านี้มีใช่อัตตาตัวตน ฉะนั้น ทั้งห้านี้จึงเป็นไปเพื่ออาหาร และบุคคลก็ย่อมไม่ได้ส่วนทั้งห้านี้ว่า ขอให้เป็นอย่างนี้เถิด อย่าได้เป็นอย่างนั้นเลย

สรุปได้ว่า อนัตตาในชั้น ๕ นี้ มีลักษณะที่มีความเสื่อมไปเป็นธรรมดา มีความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และถึงแม้ว่า ไม่ว่าจะเป็อดีต อนาคต และปัจจุบัน ไม่ว่าจะเป็ภายในหรือภายนอก จะหยาบหรือละเอียด จะเลวหรือจะประณีต จะไกลหรือจะใกล้ ก็ยังมีใช่เป็นของเราอีกเช่นกัน

ศาสตราจารย์ ดร.วัชร งามจิตรเจริญ ได้กล่าวไว้ว่า อนัตตตา ความเป็นอนัตตา (“อนัตตตา” เป็นคำนาม ถ้าเป็นคุณศัพท์จะเป็น “อนัตตา”) คือความไม่ใช่และไม่มีสิ่งที่เรียกว่า “อัตตา”

^{๑๒}เรื่องเดียวกัน หน้า ๙๕-๙๖.

^{๑๓}เรื่องเดียวกัน หน้า ๙๖.

รวมทั้งลักษณะของความไม่เป็นไปในอำนาจบังคับบัญชา ความเป็นอนัตตา ในทฤษฎีไตรลักษณ์จึงมีความหมายหลัก ๒ อย่าง คือ^{๑๔}

๑) ความเป็นอนัตตา หมายถึงความไม่มีสิ่งที่เรียกว่า “อัตตา” (อาตมัน ในภาษาสันสกฤต) คือตัวตน ซึ่งในสมัยพุทธกาลผู้เชื่อเรื่องอัตตา มีความเห็นแตกต่างกันไปเกี่ยวกับลักษณะของอัตตา แต่พระพุทธเจ้าทรงเห็นว่า ไม่มีสิ่งที่เรียกว่า “อัตตา” คำว่า “อัตตา” ที่เราใช้กันในชีวิตประจำวันเป็นเพียงภาษาหรือสมมติโวหารที่เราสร้างขึ้นมานั่นเอง สิ่งที่เราเข้าใจว่าเป็น “ตัวตน” หรือ “ตัวเรา” เป็นเพียงการประสมกันของขันธ์ ๕ หรือนามและรูป ไม่ใช่ “อัตตา” ที่เป็นตัวตนของเราอย่างแท้จริง อนัตตลักษณะ ในที่นี้จึงหมายถึง ความที่ขันธ์ ๕ ขันธ์ใดขันธ์หนึ่งหรือทั้งหมดรวมกันไม่ใช่อัตตา และไม่มีอัตตาทั้งภายในและภายนอกขันธ์เหล่านี้ ดังพุทธพจน์ในสมนุสสันนาสูตร^{๑๕} และอนุราธสูตร^{๑๖} ตรัสยืนยันเรื่องนี้ไว้ คัมภีร์วิสุทธิมรรคเห็นว่า ความเป็นกลุ่มก้อน (ขณะ) ที่ปิดบังโครงสร้างที่แท้จริงไว้ ทำให้เรามองไม่เห็นอนัตตลักษณะ^{๑๗} จึงถือกันว่า ขณะปิดบังอนัตตลักษณะ

๒) ความเป็นอนัตตา หมายถึง ลักษณะที่ไม่เป็นไปในอำนาจบังคับบัญชา ในอนัตตลักษณะสูตร พระพุทธเจ้าตรัสถึงอนัตตลักษณะของขันธ์ ๕ โดยหมายถึงลักษณะของการไม่อยู่ในอำนาจสั่งการ กล่าวคือ เราไม่สามารถสั่งให้รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณเป็นไปอย่างที่เราต้องการ เช่น ไม่สามารถสั่งร่างกายไม่ให้เจ็บป่วยได้^{๑๘} อนัตตลักษณะในที่นี้จึงได้แก่ลักษณะความไม่เป็นไปในอำนาจบังคับบัญชา ความเป็นอนัตตาในความหมายนี้เป็นอนัตตลักษณะที่ครอบคลุมทั้งสิ่งที่เรียกว่า “อัตตา” และสิ่งอื่น ๆ ที่เป็นสังขารหรือสังขตธรรมรวมทั้งนิพพานที่เป็นอสังขตธรรม อนัตตลักษณะในไตรลักษณ์เน้นความเป็นอนัตตาในความหมายนี้ ดังที่คัมภีร์วิสุทธิมรรคอธิบายว่า “อนัตตลักษณะ คืออาการที่ไม่เป็นไปในอำนาจ” (อวสวตตนาการो อนตตลกขณ) ^{๑๙} โดยหมายเอาอาการที่ขันธ์ ๕ ไม่อยู่ในอำนาจบังคับบัญชา แต่อนัตตาในความหมายนี้ไม่ได้แยกขาดจากความหมายที่ ๑ เพราะอัตตาที่ถูกปฏิเสธในความหมายที่ ๑ ก็ถูกปฏิเสธในความหมายนี้ด้วยเช่นกัน เพราะอัตตาในที่นี้หมายถึงสิ่งที่มีอยู่ในอำนาจบังคับบัญชาของตนเอง

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) ได้ไว้ว่า อนัตตตา (soullessness หรือ Non-Self) ความเป็นอนัตตา ความไม่ใช่ตัวตน ความไม่มีตัวตนที่แท้จริงของมันเอง ดังนี้ “สิ่งทั้งหลายหากจะ

^{๑๔}วัชรระ งามจิตรเจริญ. ศ.ดร., **พุทธศาสนาเถรวาท**, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๖๑) หน้า ๗๕-๗๖.

^{๑๕}ส.ข. (ไทย) ๑๗/๔๗/๖๕.

^{๑๖}ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๔๑๑/๔๗๖-๔๗๗.

^{๑๗}วิสุทธิ. ๓/๒๗๕.

^{๑๘}วิ.ม. (ไทย) ๔/๒๐/๒๗-๒๘, ส.ข. ๑๗/๕๙/๙๔-๙๕.

^{๑๙}วิสุทธิ. ๓/๒๗๖.

กล่าวว่ามิกก็ต้องว่ามีอยู่ในรูปของกระแส ที่ประกอบด้วยปัจจัยต่าง ๆ อันสัมพันธ์เนื่องอาศัยกัน เกิดดับ สืบต่อกันไปอยู่ตลอดเวลาไม่ขาดสาย จึงเป็นภาวะที่ไม่เที่ยง เมื่อต้องเกิดดับไม่คงที่ และเป็นไปตาม เหตุปัจจัยที่อาศัย ก็ย่อมมีความบีบคั้น กดดัน ชัดแย้ง และแสดงถึงความบกพร่องไม่สมบูรณ์อยู่ในตัว และเมื่อทุกส่วนเป็นไปในรูปกระแสที่เกิดดับอยู่ตลอดเวลาขึ้นต่อเหตุปัจจัยเช่นนี้ ก็ย่อมไม่เป็นตัวของ ตัว มีตัวตนแท้จริงไม่ได้”^{๒๐}

ช่วงคริสต์ศตวรรษที่สิบแปด เดวิด ฮูม นักปรัชญาชาวสกอต ได้ให้ข้อสรุปเช่นเดียวกับที่ พระพุทธเจ้าตรัสไว้ในช่วงห้าศตวรรษก่อนคริสตกาลว่า^{๒๑}

“ถ้ามีความรู้สึกใดที่ทำให้เกิดความคิดได้ด้วยตนเองแล้ว ความรู้สึกนั้นต้องคงทนไม่เปลี่ยนแปลงตลอดชีวิตของเรา เนื่องจากเราคาดว่าตัวตนนั้นจะปรากฏหลังจากเกิดความรู้สึกนั้นแล้ว แต่ไม่มีความรู้สึกใดที่คงทนไม่เปลี่ยนแปลง ความเจ็บปวดและความพอใจ ความเศร้าใจและความดีใจ ความหลงใหลและสัมผัสต่าง ๆ เกิดขึ้นต่อกัน แต่ไม่ปรากฏในเวลาเดียวกัน ดังนั้น ตัวตนจึงไม่สามารถ เกิดขึ้นจากความรู้สึกเหล่านี้ หรือจากความรู้สึกอื่นที่เห็นว่าความคิดเรื่องตัวตนเปลี่ยนแปลงไป ดังนั้น จึงไม่มีความคิดเช่นนั้น...

“สำหรับผมมัน เมื่อผมเข้าใจสิ่งที่เรียกว่าตัวตนแล้ว ผมมักจะติดอยู่กับการรับรู้บางอย่าง เช่น ความร้อนหรือความเย็น ความสว่างหรือความมืด ความรักหรือความเกลียด ความเจ็บปวดหรือ ความพอใจ ผมไม่เคยจับได้ว่ามีเวลาไหนที่ปราศจากการรับรู้ และไม่เคยสังเกตสิ่งอื่นใดนอกจากการ รับรู้...ผมอาจจะเสี่ยงที่จะยืนยันกับมนุษย์ส่วนที่เหลือว่า พวกเขาไม่ได้เป็นอะไรนอกไปจากกลุ่มของ การรับรู้ที่แตกต่างกันไป และเกิดต่อเนื่องกันด้วยความรวดเร็วไหลไปเรื่อย ๆ จนไม่อาจทำเข้าใจได้”

“ในพุทธศาสนา ชันธ์ทั้งห้านี้เป็นเหตุเป็นผล ชันธ์ไหลไปตามกระแสแห่งเหตุและผล วัตถุประสงค์ของการเจริญสติก็เพื่อดำรงจากค้นหาของเราต่อชันธ์ และออกจากกระแส นั้น มองเห็นกระแสนั้นไหลผ่านไปแล้ว เราจึงจะมองเห็นภาพลวงตาของตัวตนที่ถูกสร้างขึ้น เมื่อมองเห็น ชากของจิตที่ไหลผ่านไป สิ่งที่เหลืออยู่ก็ไม่ใช่สิ่งอื่น นอกจากการรู้แจ้ง คำบาลีว่า “พุทธะ” แปลว่า “ผู้รู้” ความรู้นี้เป็นสิ่งเดียวที่เป็นผลจากการทำงานของจิต ซึ่งยังไม่สามารถอธิบายได้ด้วยหลักทาง วิทยาศาสตร์ อย่างไรก็ตามสิ่งสำคัญคือ การทำงานของจิตไม่ได้ขึ้นกับวิญญาณภายในหรือตัวตน”

^{๒๐}พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), **พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ**, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒) หน้า ๖๙.

^{๒๑}คิงส์แลนด์, เจมส์ (แปลและเรียบเรียงโดยนายแพทย์นที สาครยุทธเดช), **สมองลึกลับ**, (กรุงเทพมหานคร : อมรินทร์ธรรมะ อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง, ๒๕๖๑) หน้า ๙๗ - ๙๘.

๓. อนัตตาในหลักธรรมหมวดต่าง ๆ

๓.๑ อนัตตาในชั้น ๕

ความจริงแล้ว สิ่งทั้งหลายมีอยู่ในรูปของกระแส ส่วนประกอบแต่ละอย่าง ๆ ล้วนประกอบขึ้นจากส่วนประกอบอื่น ๆ ย่อยลงไป แต่ละอย่างไม่มีตัวตนของมันเองเป็นอิสระ ล้วนเกิดดับต่อกันไปเรื่อย ไม่เที่ยง ไม่คงที่ กระแสนี้ไหลเวียนหรือดำเนินต่อไป อย่างที่ดูคล้ายกับรักษารูปแบบและลักษณะทั่วไปไว้ได้อย่างค่อยเป็นไป ก็เพราะส่วนประกอบทั้งหลายมีความสัมพันธ์เนื่องอาศัยซึ่งกันและกัน เป็นเหตุปัจจัยสืบต่อแก่กันอย่างหนึ่ง และเพราะส่วนประกอบเหล่านั้นแต่ละอย่างล้วนไม่มีตัวตนของมันเอง และไม่เที่ยงแท้คงที่อย่างหนึ่ง^{๒๒} สิ่งเหล่านี้เรียกว่า “ชั้น ๕” อันประกอบไปด้วย

(๑) รูป คือ ๑) สิ่งที่จะต้องสลายไปเพราะปัจจัยต่าง ๆ อันขัดแย้ง, สิ่งที่เป็นรูปร่างพร้อมทั้งลักษณะอาการของมัน, ส่วนร่างกาย จำแนกเป็น ๒๘ คือ มหาภูต หรือ ธาตุ ๔ และอุปาทายรูป ๒๔ (= รูปชั้นในชั้น ๕) ๒) อารมณ์ที่รู้ได้ด้วยจักขุ, สิ่งปรากฏแก่ตา (ข้อ ๑ ในอารมณ์ ๖ หรือในอายตนะภายนอก ๖) ๓) ลักษณะนามใช้เรียกพระภิกษุสามเณร

(๒) เวทนา คือ ความเสวยอารมณ์, ความรู้สึก, ความรู้สึกสุขทุกข์ มี ๓ อย่างคือ ๑. สุขเวทนา (ความรู้สึกสุขสบาย) ๒. ทุกขเวทนา (ความรู้สึกไม่สบาย) และ ๓. อุทกขมสุขเวทนา (ความรู้สึกไม่สุขไม่ทุกข์ คือ เฉย ๆ เรียกอีกอย่างว่า อุเบกขาเวทนา เวทนา ยังมีความหมายอีกนัยหนึ่ง คือ เวทนา ๕ คือ ๑. สุข (สบายกาย) ๒. ทุกข์ (ไม่สบายกาย) ๓. โสมนัส (สบายใจ) ๔. โทมนัส (ไม่สบายใจ) ๕. อุเบกขา (เฉย ๆ)^{๒๓}

(๓) สัญญา^{๒๔} คือ การกำหนดหมาย, ความจำได้หมายรู้ คือ หมายรู้ไว้ ซึ่ง รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะและอารมณ์ที่เกิดกับใจว่า เขียว ขาว ดำ แดง ดัง เบา เสียงคน เสียงแมว เสียงระฆัง กลิ่นทุเรียน รสมะพร้าว เป็นต้น และจำได้ คือ รู้จักอารมณ์นั้นว่าเป็นอย่างนั้น ๆ ในเมื่อไปพบเข้าอีก (ข้อ ๓ ในชั้น ๕) มี ๖ อย่าง ตามอารมณ์ที่หมายรู้นั้น เช่น รูปสัญญา หมายรู้รูป สัททสัญญา หมายรู้เสียง เป็นต้น (ความหมายสามัญในภาษาบาลีว่าเครื่องหมาย ที่สังเกตความสำคัญว่าเป็นอย่างนั้น ๆ ในภาษาไทยมักใช้หมายถึง ข้อตกลง, คำมั่น

(๔) สังขาร หมายถึง สภาพที่ปรุงแต่งใจให้ดีหรือชั่ว, ธรรมมีเจตนาเป็นประธานที่ปรุงแต่งความคิด การพูด การกระทำ มีทั้งที่ดีเป็นกุศล ที่ชั่วเป็นอกุศล ที่กลาง ๆ เป็นอัพยาภฤต ได้แก่เจตสิก ๕๐ อย่าง (คือเจตสิกทั้งปวงเว้นเวทนาและสัญญา) เป็นนามธรรมอย่างเดียว, ตรงกับสังขารชั้น ใน

^{๒๒}พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), *พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ*, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒) หน้า ๖๗.

^{๒๓}พระราชมุนี (ประยุทธ์ ปยุตฺโต), *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์*, (กรุงเทพมหานคร : ด่านสุทธาการพิมพ์, ๒๕๒๘), หน้า ๒๘๗.

^{๒๔}เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๑๙-๓๒๐.

ชั้น ๕ ได้ในคำว่า รูปไม่เที่ยง เวทนาไม่เที่ยง สัญญาไม่เที่ยง สังขารไม่เที่ยง วิญญาณไม่เที่ยง ดังนี้เป็นต้น อีกความหมายหนึ่ง สังขารตามความหมายนี้ยกเอาเจตนาขึ้นเป็นตัวนำหน้า ได้แก่สัญญาเจตนา คือเจตนาที่แต่งกรรมหรือปรุงแต่งการกระทำ มี ๓ อย่าง คือ (๑) กายสังขาร สภาพที่ปรุงแต่งการกระทำทางกายคือกายสัญญาเจตนา (๒) วจีสังขาร สภาพที่ปรุงแต่งการกระทำทางวาจาคือวจีสัญญาเจตนา (๓) มโนสังขาร สภาพที่ปรุงแต่งการกระทำทางใจคือมโนสัญญาเจตนา

(๕) วิญญาณ^{๒๕} คือ ความรู้แจ้งอารมณ์, จิต. ความรู้ที่เกิดขึ้นเมื่ออายตนะภายในและอายตนะภายนอกกระทบกัน เช่น รู้อารมณ์ในเวลาเมื่อรูปมากระทบตา ได้แก่ การเห็น การได้ยิน อาทิจน วิญญาณ ๖ คือ ๑. จักขุวิญญาณ (ความรู้ารมณ์ทางตา) เห็น ๒. โสตวิญญาณ (ความรู้ารมณ์ทางหู) ได้ยิน ๓. ฆานวิญญาณ (ความรู้ารมณ์ทางจมูก) ได้กลิ่น ๔. ชิวหาวิญญาณ (ความรู้ารมณ์ทางลิ้น) รู้รส ๕. กายวิญญาณ (ความรู้ารมณ์ทางกาย) รู้สิ่งต้องกาย ๖. มโนวิญญาณ (ความรู้ารมณ์ทางใจ) รู้เรื่องในใจ

๓.๒ อนัตตาในไตรลักษณ์

“ไตรลักษณ์” แปลว่า ลักษณะสาม คือ ความไม่เที่ยง ความเป็นทุกข์ ความมิใช่ตัวตน (อนิจจตา, ทุกขตา, อนตตตา)^{๒๖} อธิบายเพิ่มเติมดังนี้ว่า “สามัญลักษณ์” คือ ลักษณะที่เสมอกันแก่สังขารทั้งปวง ได้แก่ ๑. อนิจจตา ความเป็นของไม่เที่ยง (สพเพ สงขาราน อนิจจา สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง) ๒. ทุกขตา ความเป็นทุกข์หรือความเป็นของคงทนอยู่มิได้ (สพเพ สงขาราน ทุกขา สังขารทั้งปวงเป็นทุกข์) ๓. อนตตตา ความเป็นของไม่ใช่ตัวตน (สพเพ ธมมา อนตตตา ธรรมทั้งปวงมิใช่ตัวตน) ลักษณะเหล่านี้มี ๓ อย่าง จึงเรียกว่า “ไตรลักษณ์”, ลักษณะเหล่านี้เป็นของแน่นอน เป็นกฎธรรมดา จึงเรียกว่า “ธรรมนิยาม”^{๒๗} ไตรลักษณ์ (The Three Characteristics of Existence) เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า “สามัญลักษณ์” แปลว่า ลักษณะที่ทั่วไป หรือเสมอเหมือนกันแก่สิ่งทั้งปวง ซึ่งได้ความหมายเท่ากัน โดยย่อดังนี้^{๒๘}

๑. อนิจจตา (Impermanence) ความไม่เที่ยง ความไม่คงที่ ความไม่ยั่งยืน ภาวะที่เกิดขึ้นแล้วเสื่อมและสลายไป

๒. ทุกขตา (Stress and Conflict) ความเป็นทุกข์ ภาวะที่ถูกบีบคั้นด้วยการเกิดขึ้นและสลายตัว ภาวะที่กดดัน ผื่นและขัดแย้งอยู่ในตัว เพราะปัจจัยที่ปรุงแต่งให้มีสภาพเป็นอย่างนั้นเปลี่ยนแปลงไป จะทำให้คงอยู่ในสภาพนั้นไม่ได้ ภาวะที่ไม่สมบูรณ์มีความบกพร่องอยู่ในตัว ไม่ให้

^{๒๕}เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๗๓.

^{๒๖}พระราชวรมนี (ประยูรย์ ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์, (กรุงเทพมหานคร : ดานสุทธาการพิมพ์, ๒๕๒๘), หน้า ๘๖.

^{๒๗}เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๓๔.

^{๒๘}พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ, หน้า ๖๘.

ความเสมอภาคแท้จริง หรือความพึงพอใจเต็มที่แก่ผู้ยากด้วยตัณหา และก่อให้เกิดทุกข์แก่ผู้เข้าไป
อยากเข้าไปยึดด้วยตัณหาอุปาทาน

๓. อนัตตตา (Soullessness หรือ Non-Self) ความเป็นอนัตตา ความไม่ใช่ตัวตน ความ
ไม่มีตัวตนที่แท้จริงของนั่นเอง

หลักไตรลักษณ์ หรือในบางบริบทอาจเรียกว่า “ทฤษฎีไตรลักษณ์” ในภาษาบาลีเรียก “ติ
ลักษณะ” หมายถึง คำสอนของพระพุทธเจ้าอันว่าด้วยลักษณะ ๓ อย่างที่มีทั่วไปแก่สรรพสิ่ง จึงมีชื่อ
เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า “สามัญญลักษณะ” (ในภาษาสันสกฤต เรียกว่า “สามานยลักษณะ”) คำว่า “ไตร”
แปลว่า “สาม” คำว่า “ลักษณะ” หมายถึงสภาวะหรืออาการที่ปรากฏ “ไตรลักษณ์” จึงหมายถึง
ลักษณะ หรือสภาวะ ที่มีอยู่ประจำในสิ่งทั้งหลายที่ประกอบขึ้นจากธาตุ ๔ (รูปขันธ์) เช่น ภูเขาและ
ต้นไม้ หรือขันธ์ ๕ อย่างมนุษย์ซึ่งเรียกว่าเป็น “สังขาร” “สังขตะ” หรือ “สังขตธรรม” ซึ่งแปลว่า
“สิ่งที่ถูกปัจจัยปรุงแต่ง” (ต่างจาก “สังขาร” ในสังขารขันธ์ที่หมายถึง “สภาวะธรรมที่ปรุงแต่งจิต”)
กล่าวอย่างสั้น ๆ ก็คือ ไตรลักษณ์เป็นลักษณะประจำของขันธ์ ๕ ดังจะเห็นได้จากพุทธพจน์ในพระ
สูตรต่าง ๆ มีอนัตตลักษณะสูตร เป็นต้น ที่ตรัสถึงขันธ์ ๕ ว่าเป็นอนิจจัง ทุกขัง และอนัตตา และ
เนื่องจากไตรลักษณ์เป็นลักษณะที่เกิดขึ้นมีแก่สิ่งทั้งปวงเหมือนกับกฎที่บังคับให้ทุกสิ่งต้องเป็นไปตามนั้น
ไตรลักษณ์จึงถือได้ว่าเป็น “กฎอย่างหนึ่งของธรรมชาติเหมือนกฎปฏิจจสมุปบาท”^{๒๙}

๓.๓ อนัตตาในปฏิจจสมุปบาท

ปฏิจจสมุปบาท แปลว่า การที่ธรรมทั้งหลายอาศัยกัน เกิดขึ้นพร้อม สภาพอาศัยปัจจัย
เกิดขึ้น การที่สิ่งทั้งหลายอาศัยกันจึงเกิดขึ้น ปฏิจจสมุปบาท เป็นกฎธรรมชาติที่แสดงวิธีการ
(กระบวนการ) เกิดและดับของโลก-ชีวิตและทุกข์ (ซึ่งโดยนัยก็คือขันธ์ธาตุ) เป็นกฎธรรมชาติ แสดง
ความเป็นไปของโลก ตถาคตทั้งหลายจะอุบัติหรือไม่ก็ตาม ธาตุ (หลัก) นั่นคือ ความตั้งอยู่ ตาม
ธรรมดา (ธรรมจิต) ความเป็นไปตามธรรมดา (ธรรมนิยาม) คำว่า “ธรรม” ในคำว่า “ธรรมจิต” “ธรรม
นิยาม” หมายถึง ขันธ์ธาตุ ในกระบวนการขันธ์ธาตุนี้ มีธรรมชาติชัดเจน คือ ความที่มีสิ่งนี้เป็นปัจจัย
ของสิ่งนี้ (อิทัปปัจจยตา) ความเป็นอย่างนั้น (ตถตา) ความไม่คลาดเคลื่อนไป (อวิตถตา) และความไม่
เป็นอย่างอื่น (อนัญญตตา)^{๓๐}

อิมสมิ สติ อิห โหติ

เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี

อิมสสุปปาทา อิห อุปปชชติ

เพราะสิ่งนี้เกิดขึ้น สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น

อิมสมิ อสติ อิห น โหติ

เมื่อสิ่งนี้ไม่มี สิ่งนี้ก็ไม่มี

^{๒๙}วัชร งามจิตระเจริญ, **พุทธศาสนาเถรวาท**, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์
, ๒๕๖๑) หน้า ๖๘.)

^{๓๐}พระศรีคัมภีร์ญาณ (สมจินต์ วันจันทร์, รศ. ดร.), **พุทธปรัชญา**, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหา
จุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖), หน้า ๑๐๐ - ๑๐๑., ดูรายละเอียดใน ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๒๐/๓๕.

อิมสฺส นิโรธา อิหํ นิรุจฺมตี

เพราะสิ่งนี้ดับ สิ่งนี้ก็ดับ

ข้อความนี้เป็นสูตร (ใหญ่) (สูตรรวม) ที่การแสดงกฎแห่งเหตุและผลระดับสากลซึ่งไม่จำกัดขอบเขต เป็นสูตรอธิบายได้ทั้งกับปรากฏการณ์ของสิ่งที่มีชีวิต (อุปาทินนกกสังขาร) และสิ่งที่ไม่มีชีวิต (อนุปาทินนกกสังขาร) ชันธธาคก็เช่นเดียวกัน มีกระบวนการเกิดดับซอຍຍ່ຍเป็นขณะสืบเนื่องกันไป เมื่อขณะนี้มี ขณะนี้จึงมี เพราะขณะนี้เกิดขึ้น ขณะนี้จึงเกิดขึ้น เมื่อขณะนี้ไม่มี ขณะนี้ก็ไม่มี เพราะขณะนี้ดับ ขณะนี้ก็ดับ^{๓๑} ความสำคัญของปฏิจจสมุปบาท เห็นได้จากพระพุทธดำรัสว่า^{๓๒} “ผู้ใดเห็นปฏิจจสมุปบาท ผู้นั้นย่อมเห็นธรรม ผู้ใดเห็นธรรม ผู้นั้นย่อมเห็นปฏิจจสมุปบาท” ส่วนลักษณะเด่นของปฏิจจสมุปบาท เห็นได้จากพระพุทธดำรัสว่า^{๓๓} “ธรรมที่เราได้บรรลุแล้วนี้ ลึกซึ้ง เห็นได้ยาก รู้ตามได้ยาก สงบ ประณีต ไม่เป็นวิสัยแห่งตรรกะ ละเอียด บัณฑิต (เท่านั้น) จึงจะรู้ได้”

หลักปฏิจจสมุปบาท แสดงให้เห็นอาการที่สิ่งทั้งหลายสัมพันธ์เนื่องอาศัยเป็นเหตุปัจจัยต่อกันเป็นรูปกระแส ในภาวะที่เป็นกระแสนี้ ขยายความหมายออกไปให้เห็นต่าง ๆ ได้คือ สิ่งทั้งหลายมีความสัมพันธ์ เนื่องอาศัยเป็นปัจจัยแก่กัน สิ่งทั้งหลายมีอยู่ด้วยความสัมพันธ์ สิ่งทั้งหลายมีอยู่ด้วยอาศัยปัจจัย สิ่งทั้งหลายไม่มีความคงที่อย่างเดิม แม้แต่ขณะเดียว สิ่งทั้งหลาย ไม่มีอยู่โดยตัวของมันเอง คือ ไม่มีตัวตนที่แท้จริงของมัน สิ่งทั้งหลายไม่มีมูลการณ์ หรือต้นกำเนิดเดิมสุด พุทธอีกนัยหนึ่งว่า อาการที่สิ่งทั้งหลายปรากฏเป็นรูปต่าง ๆ มีความเจริญเสื่อมเป็นไปต่าง ๆ นั้น แสดงถึงสภาวะที่แท้จริงของมันว่า เป็นกระแสหรือกระบวนการ ความเป็นกระแสถึงการประกอบขึ้นด้วยองค์ประกอบต่าง ๆ รูปกระแสปรากฏ เพราะองค์ประกอบทั้งหลายสัมพันธ์เนื่องอาศัยกัน กระแสดำเนินไปแปรรูปได้ เพราะองค์ประกอบต่าง ๆ ไม่คงที่อยู่แม้แต่ขณะเดียว องค์ประกอบทั้งหลายไม่คงที่อยู่แม้แต่ขณะเดียว เพราะไม่มีตัวตนที่แท้จริงของมัน ตัวตนที่แท้จริงของมันไม่มีมันจึงขึ้นต่อเหตุปัจจัยต่าง ๆ เหตุปัจจัยต่าง ๆ สัมพันธ์ต่อเนื่องอาศัยกัน จึงคุมรูปเป็นกระแสได้ ความเป็นเหตุปัจจัยต่อเนื่องอาศัยกัน แสดงถึงความไม่มีต้นกำเนิดสุดของสิ่งทั้งหลาย พุทธในทางกลับกันว่า ถ้าสิ่งทั้งหลายมีตัวตนแท้จริง ก็ต้องมีความคงที่ ถ้าสิ่งทั้งหลายคงที่แม้แต่ขณะเดียว ก็เหตุปัจจัยแก่กันไม่ได้ เมื่อเป็นเหตุปัจจัยแก่กันไม่ได้ ก็ประกอบกันขึ้นเป็นกระแสไม่ได้ เมื่อไม่มีกระแสแห่งปัจจัย ความเป็นไปในธรรมชาติก็มีไม่ได้ และถ้ามีตัวตนที่แท้จริงอย่างใดในท่ามกลางกระแส ความเป็นไปตามเหตุปัจจัยอย่างแท้จริงก็เป็นไปไม่ได้ กระแสแห่งเหตุปัจจัยที่ทำให้สิ่งทั้งหลายปรากฏโดยเป็นไปตามกฎธรรมชาติ ดำเนินไปได้ ก็เพราะสิ่งทั้งหลายไม่เที่ยง ไม่คงอยู่ เกิดแล้วสลายไป ไม่มีตัวตนที่แท้จริงของมัน และสัมพันธ์เนื่องอาศัยกัน^{๓๔}

^{๓๑}เรื่องเดียวกัน หน้า ๑๐๑. รายละเอียดใน ม.อ. (ไทย) ๑๔/๑๒๖/๑๖๔ – ๑๖๕.

^{๓๒}เรื่องเดียวกัน หน้า ๑๐๓. รายละเอียดใน ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๐๖/๓๓๘ – ๓๓๙

^{๓๓}เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๐๓. ดูรายละเอียดใน วิ.ม. (ไทย) ๔/๗/๑๑., ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๘๑/๓๐๕.

^{๓๔}พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), **พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ**, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒), หน้า ๘๘.

๓.๔ อนัตตาในคำสอนเรื่องมัชฌิมนิเทศนา

มัชฌิมนิเทศนา คือธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงเป็นกลาง ๆ ตามธรรมชาติ คือตามสภาวะที่สิ่งทั้งหลายมันเป็นของมันเอง ตามเหตุปัจจัย ไม่ติดข้อในทฤษฎี คือ ทฤษฎีหรือแนวความคิดเอียงสุดทั้งหลาย ที่มนุษย์वादให้เข้ากับสัญญาที่ผิดพลาดและความยึดความอยากของตนที่จะให้โลกและชีวิตเป็นอย่างนั้นอย่างนี้ ความหมายอีกนัยหนึ่งของมัชฌิมนิเทศนา หมายถึงหลักปฏิจสุมุปาบท อันได้แก่กระบวนการแห่งการเกิดขึ้นพร้อมโดยอาศัยกันและกันของสิ่งทั้งหลาย กระบวนการปฏิจสุมุปาบทที่ชี้แจงเรื่องความทุกข์ของมนุษย์นั้น ท่านได้แสดงไว้เป็น ๒ แบบ หรือ ๒ สาย คือ สายที่หนึ่ง แสดงการเกิดขึ้นแห่งทุกข์ เรียกว่า ปฏิจสุมุปาบทสมุทวาร และจัดเป็นคำจำกัดความของอริยสัจข้อที่ ๒ คือ สมุทัยอริยสัจ สายที่สอง แสดงการดับไปแห่งทุกข์ เรียกว่า ปฏิจสุมุปาบทนิโรธวาร และจัดเป็นคำจำกัดความของอริยสัจข้อที่ ๓ คือ นิโรธอริยสัจ คำสอนของพระพุทธเจ้า เกี่ยวกับความไม่มีตัวตนนั้นมุ่งไปสู่จุดมุ่งหมายของการตรัสรู้หรือนิพพาน เพราะความเข้าใจองค์ความรู้อย่างเดียวนั้นไม่เพียงพอ การตระหนักและเป็นอิสระจาก “ฉัน ตัวฉัน ของฉัน” ของมนุษย์นั้น ใช้เวลาฝึกฝนจิตใจหลายปี เพื่อไม่ให้เกิดการระบุความเป็นตัวตนกับทุก ๆ ความอยากและอารมณ์ที่เกิดขึ้น อีกทั้งยังรวมไปถึงการลบล้างนิสัยเดิมของจิตใจและสร้างนิสัยใหม่เข้าไปในส่วนที่มอง ผู้ฝึกสมาธิเรียนรู้ที่จะสังเกตว่าเมื่อใดที่รับรู้ความคิด อารมณ์ และสัมผัสแล้ว สามารถปล่อยผ่านไป หันความสนใจมาอยู่กับขณะปัจจุบัน ตัวอย่างเช่น แทนที่จะคิดว่า “ฉันโกรธ” เมื่ออารมณ์เกิดขึ้น ก็ตอบสนองด้วยการกล่าวในใจว่า “นี่คือความโกรธ” ด้วยวิธีนี้ ผู้ฝึกจะเริ่มสร้างมุมมองที่ไม่ใช่ตัวตน เป็นมุมมองของคนอื่นสู่กระแสสำนึก การทำให้จิตใจออกจากความเป็นศูนย์กลางเช่นนี้ ต่างจากการฝึกทางปรัชญาหรือจิตวิญญาณ เพราะมีผลที่สามารถวัดได้ในด้านสุขภาพ การเจริญสติพิสูจน์แล้วว่า สามารถลดความเครียด ความกังวล และป้องกันการกลับมาของโรคซึมเศร้าในผู้ที่มีความเสี่ยงได้^{๓๕}

อนัตตา มีความสัมพันธ์กับหลักคำสอนเรื่องขันธ ๕ ไตรลักษณ์ ปฏิจสุมุปาบท และมัชฌิมนิเทศนา ดังจะเห็นได้ว่า มีหลักธรรมใหญ่อยู่ ๒ หมวด ที่ถือได้ว่าพระพุทธเจ้าทรงแสดงในรูปของกฎธรรมชาติ คือ ไตรลักษณ์ และ ปฏิจสุมุปาบท ความจริงธรรมทั้ง ๒ หมวดนี้ ถือได้ว่าเป็นกฎเดียวกัน แต่แสดงในคนละแง่ หรือคนละแนว เพื่อมองเห็นความจริงอย่างเดียวกัน คือ ไตรลักษณ์ มุ่งแสดงลักษณะของสิ่งทั้งหลาย ซึ่งปรากฏให้เห็นว่าเป็นอย่างนั้น ในเมื่อสิ่งเหล่านั้นเป็นไปโดยอาการที่สัมพันธ์เนื่องอาศัยเป็นเหตุปัจจัยสืบต่อแก่กันตามหลักปฏิจสุมุปาบท ส่วนหลักปฏิจสุมุปาบท ก็มุ่งแสดงถึงอาการที่สิ่งทั้งหลายมีความสัมพันธ์เนื่องอาศัยเป็นเหตุปัจจัยสืบต่อ

^{๓๕} คิงส์แลนด์, เจมส์ (แปลและเรียบเรียงโดยนายแพทย์ณที สาครยุทธเดช), สมองลึกลับ, (กรุงเทพมหานคร : อมรินทร์ธรรมะ อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง, ๒๕๖๑) หน้า ๑๑๓ - ๑๑๔.

แก่กันเป็นกระแส จนมองเห็นลักษณะได้ว่าเป็นไตรลักษณ์^{๓๖} ภาวะที่ไม่เที่ยง ไม่คงอยู่ เกิดแล้วสลายไป เรียกว่า อนิจจตา ภาวะที่ถูกบีบคั้นด้วยเกิดสลาย มีความกดดันขัดแย้งแฝงอยู่ ไม่สมบูรณ์ในตัว เรียกว่า ทุกขตา ภาวะที่ไร้ตัวตนที่แท้จริงของมันเอง เรียกว่า อนัตตตา ปฏิจจสมุปบาทแสดงให้เห็นภาวะทั้ง ๓ นี้ในสิ่งทั้งหลาย และแสดงให้เห็นความสัมพันธ์ต่อเนื่องเป็นปัจจัยแก่กันของสิ่งทั้งหลายเหล่านั้น จนปรากฏรูปออกมาเป็นต่าง ๆ ในธรรมชาติ ภาวะและความเป็นไปตามหลักปฏิจจสมุปบาทนี้มีแก่สิ่งทั้งปวง ทั้งที่เป็นรูปธรรม ทั้งที่เป็นนามธรรม ทั้งในโลกฝ่ายวัตถุ ทั้งแก่ชีวิตที่ประกอบพร้อมด้วยรูปธรรมนามธรรม โดยแสดงตัวออกเป็นกฎธรรมชาติต่าง ๆ คือ ธรรมนิยาม-กฎความสัมพันธ์ระหว่างเหตุกับผล อุดุนิยาม-กฎธรรมชาติฝ่ายอนินทรีย์วัตถุ พีชนิยาม-กฎธรรมชาติฝ่ายอินทรีย์วัตถุ รวมทั้งพันธกรรม จิตนิยาม-กฎการทำงานของจิต และกรรมนิยาม-กฎแห่งกรรม ซึ่งมีความเกี่ยวข้องเป็นพิเศษกับเรื่องความสุข ความทุกข์ ของชีวิต และเป็นเรื่องที่จริยธรรมจะต้องเกี่ยวข้องโดยตรง^{๓๗}

พระพรหมคุณาภรณ์ กล่าวไว้ว่า^{๓๘} “ขันธ ๕ เป็นกระบวนการที่ดำเนินไปตามกฎแห่งปฏิจจสมุปบาท คือมีอยู่ในรูปกระแสแห่งปัจจัยต่าง ๆ ที่สัมพันธ์เนื่องอาศัยสืบต่อกัน ไม่มีส่วนใดในกระแสที่อยู่นิ่ง มีแต่การเกิดขึ้นแล้วสลายตัวไปพร้อมกับที่เป็นปัจจัยให้มีการเกิดขึ้นแล้วสลายตัวต่อ ๆ ไปอีก ส่วนต่าง ๆ สัมพันธ์กัน เนื่องอาศัยกัน เป็นปัจจัยแก่กัน จึงทำให้กระแสหรือกระบวนการนี้ดำเนินไปอย่างมีเหตุผลและคุมเป็นรูปร่างต่อเนื่องกัน” เช่นนี้ ขันธ ๕ หรือ ชีวิต จึงเป็นไปตามกฎแห่งไตรลักษณ์ คือ อยู่ในภาวะแห่งอนิจจตา ไม่เที่ยง ไม่คงที่ อนัตตตา ไม่มีส่วนใดที่มีตัวตนแท้จริง และไม่อาจยึดถือเอาเป็นตัวตนได้ ทุกขตา ถูกบีบคั้นด้วยการเกิดขึ้นและสลายตัวอยู่ทุกขณะ และพร้อมที่จะก่อให้เกิดความทุกข์ได้เสมอ ในกรณีที่มีการเข้าไปเกี่ยวข้องด้วยความไม่รู้” ความเกี่ยวเนื่องสัมพันธ์ของกฎธรรมชาติที่เกิดขึ้นจาก รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณเป็นอนัตตาแล้ว เป็นไปตามกฎธรรมชาติที่เกิดขึ้นแห่งพระไตรลักษณ์ที่มีความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความเสื่อมสลายไปจากเหตุปัจจัยอันเกิดจากหลักกรรมแห่งปฏิจจสมุปบาทแล้วนั้น ยังมีหลักกรรมแห่งมัชฌิมาปฏิปทาที่เป็นทางสายกลางให้มนุษย์ได้ปฏิบัติเป็นหนทางแห่งการดับทุกข์

๕. สรุปและวิเคราะห์

^{๓๖}พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒), หน้า ๖๗.

^{๓๗}เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๘ - ๘๙.

^{๓๘}เรื่องเดียวกัน, หน้า ๙๑.

จากการศึกษาวิเคราะห์หลักคำสอนเรื่องอนัตตาในพระไตรปิฎก พบว่าคำสอนเรื่องอนัตตาเป็นหลักคำสอนที่มีความสำคัญในพระพุทธศาสนา แสดงให้เห็นหลักความจริงของสรรพสิ่งว่าไม่มีตัวตน เป็นเพียงสภาวะที่เกิดขึ้น ตั้งอยู่ ดับไปตามเหตุปัจจัย **อนัตตา** ที่ได้ชื่ออย่างนี้เพราะว่า เพราะเป็นสภาพว่างเปล่า เพราะเป็นสภาพไร้เจ้าของ เพราะไม่เป็นไปในอำนาจ เพราะแย้งต่ออัตตา คำสอนเรื่องอนัตตาแสดงจุดยืนของพระพุทธศาสนาในเรื่องการปฏิเสธอัตตาได้เป็นอย่างดี อนัตตา แปลว่าไม่มีตัวตน เป็นสภาพที่ว่างเปล่าจากอัตตาหรือตัวตน การสอนเรื่องอนัตตา เพื่อต้องการให้เห็นว่าสรรพสิ่ง เมื่อมองแบบแยกย่อยไปจนถึงที่สุดแล้ว ก็เป็นสภาพที่ปราศจากตัวตน แต่เป็นสภาพที่มีบัญญัติเพื่อเป็นการสื่อความหมายในการแสดงความจริง เพื่อให้คนได้เข้าถึงความจริง คำสอนเรื่องอนัตตา ปรากฏอยู่ในหมวดธรรมที่สำคัญ ๆ คือ ขันธ์ ๕ อันประกอบด้วย รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ เป็นสิ่งไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และไม่มีตัวตน ไม่ใช่ตัวตน ในไตรลักษณ์ สรรพสิ่ง (สพเพ ธมมา) ทั้งที่เป็นสังขตธรรมและอสังขตธรรม ล้วนเป็นอนัตตา ซึ่งเป็นลักษณะทั่วไปของสรรพสิ่งในโลกนี้ ในปัจจุสมุปบาท แสดงให้เห็นความสัมพันธ์เชิงเหตุปัจจัย องค์ประกอบทั้งหมดเป็นเพียงการแสดงบทบาทหน้าที่ ไม่มีผู้สร้าง ไม่มีผู้เป็นต้นเหตุในการเกิดสรรพสิ่งในจักรวาล ลักษณะคำสอนที่เป็นเหตุเป็นผล ปราศจากตัวตนที่แท้จริงเช่นนี้ เป็นการแสดงธรรมแบบเป็นกลาง ๆ ในพระพุทธศาสนา ไม่เอนเอียงไปทางแนวคิดที่สุดโต่ง ๒ แนวคิดคือแนวคิดแบบที่ถือว่ามีความตัวตน (อัตถิตา) และแนวคิดที่ถือว่าไม่มีตัวตน (นตถิตา)

คิงส์แลนด์, เจมส์. (แปลและเรียบเรียงโดยนายแพทย์นที สาคฤยูทเดช. **สมองลี้ภัย**.

กรุงเทพมหานคร : อมรินทร์ธรรมะ อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง. ๒๕๖๑.

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต). **พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ**. กรุงเทพมหานคร :

โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. ๒๕๕๒.

พระราชวรมนี (ประยุทธ์ ปยุตฺโต). **พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์**. กรุงเทพมหานคร :

ด้านสุทธาการพิมพ์. ๒๕๒๘.

พระศรีคัมภีรญาณ (สมจินต์ วันจันทร์, รศ. ดร.). **พุทธปรัชญา**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ๒๕๕๖.

พระชาณุชนก ยโสธโร (ชาณุทางการ). **การศึกษาวิเคราะห์หลักธรรมในอนัตตลักขณสูตร**. วิทยานิพนธ์

ปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต. มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. ๒๕๕๙.

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. **พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย**.

กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙

วัชรระ งามจิตรเจริญ. ศ.ดร. **พุทธศาสนาเถรวาท**. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัย

ธรรมศาสตร์. ๒๕๖๑.